

ТОМОНЛАРНИНГ ЎЗАРО ТОРТИШУВИГА АСОСЛАНГАН ЖИНОЯТ ИШИ ЮРИТУВИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ

Махмадиёрова Хумора Ўктамовна

ЖИБ Тошкент шаҳар Чилонзор туман суди

судья ёрдамчиси

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7115371>

Ушбу мақолада жиноят ишини юритиш шакли, тортишув, унинг мазмуни, таркиби, аҳамияти ҳақида сўз боради. Бугунги кунда жиноят-процессуал шаклни такомиллаштириш, терговга қадар текширув, суриштирув, дастлабки тергов, биринчи инстанцияда, апелляция, кассация инстанцияларида иш юритиш тартибини замон талабларига мослаштириш суд-ҳуқуқ соҳасида амалга оширилаётган ислохотларнинг муҳим йўналишларидан бирига айланган. Шунинг учун мақолада процессуал шаклларни дифференциациялаш ёки унификация қилиш масалалари ҳам атрофлича муҳокама қилинган. Шу билан бирга, ривожланган хорижий мамлакатлар тажрибаси орқали мазкур институтни ривожлантириш юзасидан асослантирилган таклифлар ҳам ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: тортишув, прокурор назорати, суд назорати суриштирув, дастлабки тергов.

Жиноят ишини судга қадар юритишнинг қандан шаклда мавжуд бўлиши процессуал ҳуқуқ назариясида олимлар томонидан доимий равишда ўрганилиб борилади. Тергов сифатини оширувчи ва ҳақиқатни аниқлашни осонлаштирувчи янги тартиб-қоидаларни хориж тажрибаларидан келиб чиққан ҳолда миллий қонунчиликка жорий этиш, унинг самарали ишлаб кета олишини илмий, амалий жиҳатдан асослантириш жуда муҳим. Жиноят ишини юритишга оид аксарият халқаро стандартлар ҳам асосан судда иш юритиш, одил судовни таъминлашга қаратилган бўлиб, судгача бўлган даврга кўп ҳам эътибор қаратилмаган. Бундан халқаро стандартлар кўпроқ англо-саксон ҳуқуқ тизимида кирувчи давлатлар томонидан ишлаб чиқилган бўлиши керак, деган хулоса қилиш мумкин.

Англо-саксон моделда континенталь моделга хос бўлган анъанавий жиноят ишини кўзғатиш ва дастлабки тергов институтлари мавжуд эмас. Уларнинг ўрнига, полиция суриштируви (investigation) ташкил этилган бўлиб, у жиноят содир этилгач дарҳол амалга оширилиши, бу даврда бир қатор процессуал ҳаракатлар ва мажбурлов чоралари қўлланилиши керак бўлади. Полиция суриштирувининг якуни бўйича эса иш материаллари

ваколатли давлат органи (масалан, АҚШда Атторней хизмати)га тақдим этилади. Айнан ушбу ваколатли орган жиноят ишини тугатиш ёки уни судга юбориш масаласини ҳал этади. Мазкур тартиб миллий процессуал қонунчилигимиздаги прокурор томонидан айблов хулоса ёки далолатномани тасдиқлаб ишни судга юбориш ёки уни тугатишга ўхшаш бўлсада, асло уларни солиштириб бўлмайди. Умуман олганда, жиноят ишини судга қадар юритишнинг англо-саксон модели қўйидаги майда босқичларни ўз ичига олади : 1) жиноят ҳақида маълумот олиш ва уни рўйхатдан ўтказиш; 2) қамоққа олишгача бўлган тергов; 3) қамоққа олиш; 4) қамоққа олишдан кейинги маълумотлар тўплаш; 5) айблов ҳақида қарор қабул қилиш; 6) ишни судга тақдим этиш. Бошқача айтганда, ушбу моделда жиноят процесси судга қадар ва суд босқичида иш юритиш каби икки босқичга бўлинмаган, дастлабки тергов концепцияси ва уни ўтказишга масъул махсус ваколатли шахслар мавжуд эмас.

Романа-герман (аралаш) моделда ҳар бир жиноят бўйича иш қўзғатилиши, сўнг суриштирув ёки дастлабки тергов ўтказилиши шарт. Бироқ, бугунги кунда мазкур модель ҳам ўз ичига француз ва немисча кўринишларга эга бўлган шартли икки турга ажралган . Уларнинг биринчи кўриниши Франция, Испания, Белгия, Греция ва бошқа давлатлар жиноят ишлари юритувида узок йиллардан буён самарали ишлаб келмоқда. Мазкур французча аралаш моделнинг ўзига хос хусусияти шундаки, дастлабки тергов ёки суриштирув жараёнига суд ҳокимиятининг вакиллари ҳам масъул ҳисобланади. Жумладан, тергов судьяси бошқа процессуал ваколатлар билан бир қаторда жиноятларни тергов қилиш, тергов ҳаракатларини ўтказиш, далилларни тўплаш ва ишни судга кўриб чиқиш учун тақдим этиш ваколатларига эга . Немисча аралаш модел (Германия, Австрия, Италия, Польша, Швейцария ва бошқа давлатлар)да тергов ваколатли шахслар томонидан ва прокурор назорати остида олиб борилади.

Ўзбекистон Республикасида жиноят ишини судгача юритиш романа-герман (аралаш) моделининг элементларини тўлиқ ўзида акс эттириб, унда шахсни қидириш ва унга нисбатан айблов шакллантирилишига асосий эътибор қаратилган ҳамда англо-саксондан фарқли равишда томонларнинг ўзаро тортишувига асосланмаган. ЖПКнинг 25-моддасига кўра фақатгина фақат судда ишларни юритиш тортишувга асосланган. Чунки терговга қадар текширув, суриштирув ва дастлабки тергов жиноят ишини юритишга масъул мансабдор шахсларнинг тўлиқ назорати остида олиб борилади ва уларнинг процессуал ваколатларини ҳимоя

позициясидаги шахсларнинг далилларни тўплаш ва далилларга баҳо бериш билан боғлиқ ҳуқуқлари билан солиштириб бўлмайди. Бироқ, Н.В.Булановага кўра, судга қадар иш юритишда ҳам тортишув элементлари мавжуд бўлиб, бу дастлабки тергов ва суриштирув устидан суд назоратида кўринади. Мазкур турдаги назорат жиноят ишини судга қадар юритишда тортишувни таъминловчи кафолат саналади. Аммо бир қатор процессуалистлар фикрича, суднинг бу босқичдаги ишни мазмунан кўриб чиқиш имконияти чекланганлиги сабабли суд назорати тортишувчанликни қамраб ололмайди. А.В.Смирнов эса прокурор айблов ва ҳимоя тарафлар ўртасида арбитр вазифасини бажарувчи, зарурат бўлганда терговчиларнинг хатоларини бартараф этувчи шахс эканлиги таъкидлаб, прокурор назорати ҳам судга қадар иш юритишда тортишувнинг кучайишига хизмат қилишини билдирган. Прокуратура давлат айблов ҳокимияти органи ва судда давлат айбловини қўллаб-қувватловчи тузилма эканлигидан келиб чиқадиган бўлсак, процессуалист олимнинг фикрларига қўшилиб бўлмайди. Бизнингча, суриштирув ва дастлабки тергов устидан прокурор назоратининг мавжудлиги тортишувчанликни таъминлаб бермайди.

Бугунги кунда юқоридаги икки судга қадар иш юритиш моделлари бир-биридан ижобий ютуқларни ўзлаштирган ҳолда такомиллашиб бормоқда. Баъзи манбаларда ҳаттоки англо-саксон моделнинг ижобий жиҳатлари ўрганилиб, давлатлар қонунчилигини кескин ўзгартирган ҳолда унга ўтиш бўйича ҳам баҳс-мунозаралар бўлиб туради. Б. Я. Гаврилов эса замонавий шаклдаги судга қадар иш юритиш жуда бюрократлашган ва харажатли эканлигини ўз тадқиқотида асослаб берган. Мазкур фикрни қўллаб-қувватловчилар судга қадар иш юритишни тўлиқ тортишувчанликка ўтказиб, ҳимоячига терговчи, суриштирувчилар билан параллел равишда процессуал ҳаракатларни амалга ошириб, мустақил равишда далилларни тўплаш ваколати берилишини таъкидлашади. Бироқ, юқоридаги олимлар англо-саксон моделга ўтишнинг ютуқларини, қайси муаммоларни қай даражада бартараф эта олиши юзасидан амалий асослантирилган таклифларни бера олишмаган. Бизнингча, судга қадар иш юритишнинг англо-саксон моделидаги тортишувни ёппасига жорий жорий этиш иш юритувининг издан чиқишига олиб келади. Ундан кўра мавжуд институтларни такомиллаштирган ҳолда суриштирув ва дастлабки терговда тортишув элементларини кучайтириш зарур.